

Politeja

nr 5(74), 2021, s. 109-124

<https://doi.org/10.12797/Politeja.18.2021.74.07>

Licencja: CC BY-NC-ND 4.0

Edward NYCZ

Uniwersytet Opolski

edward.nycz@uni.opole.pl

KĘDZIERZYN-KOŹŁE – DZIEDZICTWO PRZESZŁOŚCI W KULTURZE MIASTA PRZEMYSŁOWEGO NA POGRANICZU ETNICZNO-KULTUROWYM

ABSTRACT Kędzierzyn-Koźle – The Heritage of the Past in the Culture of the Industrial City Functioning in the Ethnic and Cultural Frontier

The article draws attention to the issues of symbolic functioning of the city which was formed of two different entities as a result of political and economic decisions. In the 20th century, the history of a traditional city got entwined with a modernistic industrial city which was taking shape. As a result, ideologies and politics impacted on the newly-established conurbation. The city denotes not only the material sphere, but also its urban community, which, in the case of the places under study, was basically historically complicated. The method of description is the “culturalistic” orientation in the study of the city and also the (emotional) sociology of Silesia of the Rev. Emil Szramek. The author’s reflections touch upon ideas, facts as well as the real city’s organism shaped in its long-term and short-term perspective.

Keywords: Kędzierzyn-Koźle, formation of the city, culture of the city, the symbolic system of the city, ethnic and cultural frontier

Słowa kluczowe: Kędzierzyn-Koźle, powstawanie miasta, kultura miasta, symbolika miasta, pogranicze etniczne i kulturowe

MIASTO JAKO FAKT KULTUROWY W PERSPEKTYWIE POGRANICZA

Miasto i kultura to fenomeny o dużym stopniu złożoności, które można traktować jako oddzielne i szerokie tematy opisowo-badawcze. W literaturze przedmiotu odnotowujemy sporo prac o fenomenie miasta w ujęciu dystrybutywnym. Podejmowane są dziejowe związki między przestrzenno-instytucjonalnym czy symboliczno-kulturowym funkcjonowaniem miasta oraz użytkowaniem go przez zbiorowość miejską. Dla jednostki miasto jest tworem nieskończonym, niemożliwym do pełnego poznania i ogarnięcia, źródłem niewyczerpanych podniet, spotkań, miejscem atrakcji kulturalnych, możliwości edukacyjnych i zawodowych. Jest wreszcie – nawiązując do Goffmanowskiej konwencji dramaturgicznej – rozległą sceną, na której akcja nigdy się nie kończy i nie powtarza. Dla zbiorowości zawodowych, klas społecznych i narodów miasto jest ucieleśnieniem ich wielowiekowych dziejów, symbolem wzlotów i klęsk oraz trwałym pomnikiem kultury¹.

Miasto powstające w perspektywie Braudelowskiego „długiego trwania” jest więc zjawiskiem zmiennym, wielokształtnym, wielofunkcyjnym, palimpsestycznym². Max Weber widział w nim fuzję trzech definiujących go cech i układów: rynku, centrum administracyjno-politycznego oraz zbiorowości miejskiej. Arnold J. Toynbee wskazywał, że miasto jest ucieleśnieniem wspólnoty wyrażającej swoją świadomość zbiorową w budowlach, które będąc wytworem kulturowo odwzorowanych działań człowieka, wykształconych i przyswojonych w toku interakcji społecznych, składają się na treść życia miejskiego³. Miasto jako ucieleśnienie wspólnoty buduje świadomość zespołową, niosąc symboliczny ładunek dla ludzi. Znaczenie i siła oddziaływania symboli przejawiały się we właściwościach jednoczących poznanie i przeżywania ludzi, porządkując ich zbiorową historię, integrując działania oraz instytucje, zabezpieczając ich przed zagubieniem, a ostatecznie dając im „całościową” wizję świata i życia⁴.

Kierunkiem poszukiwań wartości kultury w przestrzeni miejskiej jest orientacja humanistyczna, wywodząca się z socjologii Maxa Webera i Floriana Znanieckiego⁵. Podejście to akcentuje społeczne i pozaekonomiczne czynniki w rozwoju miasta oraz świadomość, doświadczanie i waloryzowanie przestrzeni miejskiej przez mieszkańców⁶. Przywołana orientacja uwzględniała rolę czynników, aspektów i inspiracji kulturowych

¹ A. Wallis, *Socjologia wielkiego miasta*, Warszawa 1967, s. 10.

² Zob. M. Dolistowska, *Miasta wielokrotnego zapisu – ikonosfera nowych przestrzeni tożsamości*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2010, R. 107, z. 15, 7-A2, s. 57-60.

³ W. Świątkiewicz, *Miasto przemysłowe – przełamywanie stereotypu (na przykładzie Rudy Śląskiej)*, [w:] *Miasta przemysłowe we współczesnych badaniach socjologicznych*, red. W. Świątkiewicz, K. Wódk, Katowice 1997, s. 71.

⁴ L. Dyczewski, OFM, *Symboliczność podstawą więzi mieszkańców z miastem*, [w:] *Historyczne i współczesne problemy miasta i jego mieszkańców*, red. E. Nycz, Opole 1996, s. 18-21.

⁵ Przedstawicielami tej szkoły są m.in. Stefan Czarnowski, Janusz Ziółkowski, Paweł Rybicki, Aleksander Wallis.

⁶ A. Majer, *Socjologia i przestrzeń miejska*, Warszawa 2010, s. 95-96.

w powstawaniu miasta. Mieszkańcy miasta to (Heideggerowskie) osoby wrzucone w jego świat; to nobliwi, ale i zwyczajni użytkownicy, aktywni i bierni „tragarze” tradycji, wierzeń, zwyczajów czy języka. Zarówno kultura miejska, jak i kultura miasta są efektem świadomego działania ludzi w historii, którzy kształtują pamięć kulturową wymagającą ciągłości i pielęgnacji.

Miasto jest tworem ludzkim powstałym w czasie i przestrzeni, a jako żywa rzeczywistość wpisuje się w świat je otaczający, w przypadku Kędzierzyna-Koźla – przedmiotu niniejszych rozważań, w świat górnośląskiego pogranicza etniczno-kulturowego, które emocjonalnie opisał ks. Emil Szramek⁷. Nim przejdziemy do Szramkowego odczytania pogranicza, warto, porządkując wiedzę, przywołać Józefa Chlebowczyka, uważającego, że pogranicze stanowi zawsze teren konfrontacji różnych reprezentowanych tu podstaw życiowych oraz obowiązujących wartości. Następstwem powyższego stanu rzeczy są przebiegające tu procesy promieniowania oraz wzajemnego przenikania różnorodnych wpływów kulturalno-cywilizacyjnych, językowych, gospodarczych, migracyjnych, politycznych⁸. Andrzej Sadowski wskazuje również, że pogranicze to obszar kontaktów społeczno-kulturowych zachodzących pomiędzy dwoma lub więcej sąsiednimi (grupami etnicznymi) narodami oraz ich następstw w postaci kształtującej się tam rzeczywistości społeczno-kulturowej, ekonomicznej czy politycznej⁹. Podobnie uważa Jerzy Nikitorowicz, który rozumie je jako leżący poza centrum obszar zróżnicowań, inności i odmienności, gdzie można porównywać, odkrywać, negocjować i prowadzić dialog¹⁰.

Emil Szramek¹¹ również pojęcie regionu o charakterze pogranicza kulturowego odnosił do obszarów państwa – ulokowanych zazwyczaj peryferyjnie – w których istnieje wyraźna świadomość społecznej odrębności, a regionalny układ kultury stanowi wynik wieloletniego przenikania się wielu kultur i tradycji o zróżnicowanej proveniencji. Taki region (tu: narożnikowy za Ezechielem Zivierem) nie musi być ulokowany w pobliżu współczesnych granic politycznych, nawet może być od tych granic oddalony. Regiony pogranicza zmieniały bowiem w ciągu wieków przynależność dynastyczną lub państwową, znajdowały się w kręgu oddziaływania rozmaitych systemów polityczno-administracyjnych oraz społeczno-gospodarczych. W rezultacie zamieszkującą je ludność cechują niejednoznaczne i zróżnicowane opcje etniczne, a narodowy indyferentyzm i chwiejność nie są tu zjawiskiem marginalnym. Autoidentyfikacja narodowa jest

⁷ E. Szramek, *Śląsk jako problem socjologiczny. Próba analizy*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” 1934, vol. 4, [online] <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/66074/edition/62296/content>, 10 VII 2021.

⁸ J. Chlebowczyk, *O prawie do bytu małych narodów i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII wieku do początków XX wieku)*, Warszawa 1983, s. 32.

⁹ A. Sadowski, *Socjologia pogranicza*, [w:] *Ludzie i instytucje. Stawianie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, t. 2, oprac. A. Sulek, J. Styk, współ. I. Machaj, Lublin 1995, s. 134-135.

¹⁰ Zob. J. Nikitorowicz, *Edukacja regionalna i międzykulturowa*, Warszawa 2009, s. 124-139. Autor wskazuje na cztery typy pogranicza (rozumienie terytorialne, treściowe w kulturze, interakcyjne, osobowe), proponując badawczą koncepcję człowieka pogranicza.

¹¹ Zob. E. Szramek, *Śląsk jako problem socjologiczny...*, s. 12-22.

w przypadku typowego człowieka pogranicza rozproszona, a nawet podzielona. Człowiek taki należy do dwóch/trzech światów kulturowych – pisze Marek S. Szczepański przywołujący rozważania ks. dr. Szramka¹². Wspomniany „Szramkowy socjologiczny problem śląski” to syndrom historycznie ukształtowanych zjawisk, który stanowi niekoniecznie dystrybutywne badawczo zagadnienie socjologiczne, a odnoszone do konkretnych analiz idiograficznych¹³.

W tym przypadku miasto terytorialnie wpisane w pogranicze i jego socjologiczne problemy jest ciekawą egzemplifikacją, w której można wnikać w fakty wpływające na jego powstanie, rozwój lub upadek w czasie historycznym. Przywołane pogranicze jest *sensu largo* tłem, w którym występuje wielość bodźców społecznych, kulturowych i politycznych powodujących skupienie się na własnej tożsamości (JA) wobec trwałej obecności osób z różnych grup regionalnych i etnicznych wyrażających odrębne doświadczenia społeczno-kulturowe. Celem artykułu jest zaprezentowanie dziejów dwóch miast leżących po obu brzegach górnej Odry, w których rozwoju perspektywa „długiego i krótkiego trwania”¹⁴, doprowadziła do obecnej „palimpsestycznej konurbacji”. Prezentowany przykład jest próbą (wielokrotnie podejmowaną przez urbanistów lub badaczy) odpowiedzi na pytanie: jak trudno zbudować miasto i szczęśliwy świat jego mieszkańców? Opis dwóch „rywalizujących” podmiotów miejskich w perspektywie historyczno-porównawczej ujęty przez pryzmat wytwarzania przestrzeni miejskiej, kształtowania jej symboliki oraz relacji międzyludzkich stanowi asumpt do analiz nad konsekwencjami przywołanych konstruktów w „kreacji” współczesnego miasta Opolszczyzny.

KOŹŁE – FAKT KULTUROWY „DŁUGIEGO TRWANIA”

Przywołując antecedencje powstania Koźła, musimy zagłębić się w „mroki” wieków średnich¹⁵. Koźle należy do najstarszych osad śląskich. Pierwsze udokumentowane wzmianki o nim znajdujemy u Galla Anonima i Jana Długosza, którzy opisują losy piastowskiego grodu pogranicznego odgrywającego ważną rolę w walce Bolesława Krzywoustego z Morawianami (1107-1108). Przypuszczać jednak należy, że gród został założony nieco wcześniej, broniąc przejścia przez Odrę na przecięciu szlaku bursztynowego z drogą wiodącą z Krakowa do Nysy.

¹² M.S. Szczepański, *Regionalizm górnośląski: między plemiennością a systemem globalnym*, [w:] *Śląsk – Polska – Europa. Zmieniające się społeczeństwo w perspektywie lokalnej i globalnej*, red. A. Sulek, M.S. Szczepański, Katowice 1998, s. 26-31.

¹³ W. Świątkiewicz, *Śląsk jako problem socjologiczny – w pół wieku później*, [w:] *Społeczne problemy Górnego Śląska we współczesnych badaniach socjologicznych*, red. W. Świątkiewicz, Katowice 1993, s. 289; T. Soldra-Gwiżdż, *Socjologia wobec Śląska – jedność czy wielość?*, Opole 2010, s. 83-88.

¹⁴ E. Nycz, *Społeczne konsekwencje „krótkiego trwania” miasta i zbiorowości miejskiej*, [w:] *Dziedzictwo i perspektywy miasta oraz jego mieszkańców*, red. E. Nycz, Z. Wiertelorz, Opole 2002, s. 38-52.

¹⁵ Zob. J. Rajman, *Koźle w średniowieczu*, „*Studia Śląskie*” 2000, t. 59, s. 27-54; Por. H. Probe, *Zarys dziejów zamku w Koźlu w świetle literatury niemieckojęzycznej*, „*Szkice Kędzierzyńsko-Kozielskie*” 2000, t. 7, s. 7-17.

Z nazwą Koźla związana jest niegdyśjsza legenda. Sama nazwa nie daje bowiem wskazówek, które pozwalałyby bliżej określić założyciela, względnie umiejscowić pierwotny gród. Źródła pisane nie udokumentowały prawdziwości podań ludowych mówiących o trzech rycerzach „Kozłach” panujących na zamku kozielskim¹⁶. Jednak na rok 1163 datuje się legendarną informację o pokonaniu przez księcia Mieszka I Płatoniego rycerzy-rabusiów trzech braci Kozłów. Legenda odtwarzana do końca XVIII wieku przez cech rzeźników, a obecnie przez uczniów w dniu świętego Jakuba tłumaczyła etymologię nazwy miasta¹⁷. Na najstarszej (dostępnej) pieczęci miejskiej z 1342 roku widnieje herb Koźla w postaci trzech kozich głów. Herb ten przez wieki był jedynym, niezmiennym symbolem Koźla.

Trudno coś wiarygodnego powiedzieć o dawnym układzie grodu (ok. 1170 roku była tu kasztelania), a od 1281 roku miasto założone na prawie magdeburskim przez księcia bytomskiego Kazimierza¹⁸. W okresie średniowiecznego rozdrobnienia feudalnego do 1281 roku Koźle należało najpierw do księstwa opolskiego, a następnie do kozielsko-bytomskiego. W roku 1327 na 195 lat nastąpiło przyłączenie Koźla do Korony Czeskiej. W roku 1532 miasto stało się własnością cesarstwa austriackiego, a w 1741 roku wcielono je w wyniku tzw. wojen śląskich do Prus. Miasto było parokrotnie zastawiane i znajdowało się w posiadaniu rodzin: Zedlitzów (do 1563 r.), Oppersdorffów (1563-1617), Kochcickich (1617-1629) oraz Plettenbergów (1735-1799). W historii parokrotnie trawił Koźle ogień, zalewały je wody Odry¹⁹. Klęski żywiołowe wpływały na zmiany architektoniczne grodu, kasztelanii, zamku i miasta-twierdzy.

Pierwsze informacje o fortyfikacjach miejskich (mury, fosa) zawarte są w dokumencie z 1306 roku²⁰. Następne przekazy informują, że ok. 1578 roku wokół Koźla wzniesiono pierwsze, bliżej nieokreślone fortyfikacje bastejowe, które przetrwały do XVII wieku²¹. W roku 1739 kolejny pożar zniszczył większość wiekowej zabudowy Koźla, a odbudowę ograniczały wzniesione przez Austriaków umocnienia twierdzy II klasy. Król Prus Fryderyk II Wielki, który przejął miasto po wojnie siedmioletniej, rozumiał strategiczne jego położenie i w latach 1746-1754 osobiście doglądał budowy fortyfikacji nowej twierdzy. Kilkakrotnie w historii Koźle było militarnie blokowane, oblegane i zdobywane przez wojska: Morawian, Czechów, Węgrów, Szwedów, Sasów, Austriaków, Prusaków, Bawarczyków, Wirtemberczyków, Francuzów oraz Rosjan²².

¹⁶ K. Jonca, *Zarys dziejów społecznych i gospodarczych Koźla i okolicy do 1939 r.*, [w:] *Ziemia kozielska*, red. S. Popiołek, Koźle 1963, s. 36.

¹⁷ M. Choroś, *Nazwy miejscowe tworzące dzisiejsze miasto Kędzierzyn-Koźle*, [w:] *Kędzierzyn-Koźle. Wymiary życia miejskiego na przełomie XX i XXI wieku*, red. E. Nycz, Opole 2010, s. 79.

¹⁸ D. Tomczyk, *Herby miast Śląska Opolskiego*, Opole 1996, s. 49.

¹⁹ Udokumentowana powódź sięga roku 1118. Ostatnie wielkie powodzie to lata 1903, 1938, 1939, 1947, 1985, 1997 i 2010.

²⁰ J. Romanow, *Zespół zamkowy w Koźlu w świetle ostatnich badań*, [w:] *Kędzierzyn-Koźle. Kultura miasta – kultura w mieście*, red. E. Nycz, Opole 2009, s. 73-89.

²¹ Zob. *Militarne tradycje Kędzierzyna-Koźla, Śląska i Rzeczypospolitej*, t. 1, red. T. Ciesielski, J. Dorobisz i in., Kędzierzyn-Koźle 2012.

²² Zob. *Wojna i pokój w dziejach twierdzy i miasta Koźle*, red. E. Nycz, S. Senft, Opole 2007.

Poszczególne okresy burzliwej historii miasta możemy przy wnikliwszym spojrzeniu odnaleźć jeszcze obecnie w układzie architektoniczno-urbanistycznym. Gdy patrzymy na przestrzeń tego ośrodka, widoczne jest wyraźnie wyodrębnione centrum – rynek, na którym do 1945 roku znajdował się historyczny ratusz. W bliskiej odległości lokowane były dwie świątynie katolickie, kościół ewangelicki i zbór żydowski²³. Nieco dalej zauważalne są fundamenty rozebranej twierdzy (1873 r.), dawniej okalającej całe miasto, i resztki obwałowań ziemnych oraz szerokie fosy. W podziemiach Muzeum Ziemi Kozielskiej eksponowane są odkopane fundamenty piastowskiego wczesnośredniowiecznego donżonu oraz pozostałości pruskiej twierdzy. W obrębie – nie tylko kozielskiego – rynku krzyżowały się dawniej sfery boskie i ludzkie, *sacrum* i *profanum*. Centrum organizowało życie miasta, będąc miejscem prowadzonej działalności administracyjnej, religijnej, społecznej, handlowej, kulturalnej oraz towarzyskiej. Od rynku rozchodzą się prostopadle uliczki będące dawnymi gościńcami²⁴.

Dawny podział przestrzeni miejskiej odzwierciedlał głęboko strukturę społeczną miasta i ją stabilizował. Okres po 1945 roku wpłynął na inną interpretację kwestii społecznej, nie tylko w skali kraju, ale i w konkretnych miejscowościach (*Lud wejdzie do Śródmieścia* – pisał Adam Ważyk). Zachwiany został dawny podział miejskiej przestrzeni, co uwidacznia również przykład kozielski. Mieszkańcami substancji komunalnej w obrębie centrum stały się osoby o często niskim kapitale społecznym i materialnym. Doprowadziło to w konsekwencji do znacznego uszczerbku historycznej szaty tego miejsca. Została zamazana dawna stosunkowo czytelna symbolika tego miejsca, a rynek stracił obecnie swoje funkcje administracyjne, religijne, polityczne na rzecz przestrzeni handlu, rekreacji czy spotkań towarzyskich – a wieczorem nawet „pustej przestrzeni” zawłaszczanej przez „ludzi luźnych”.

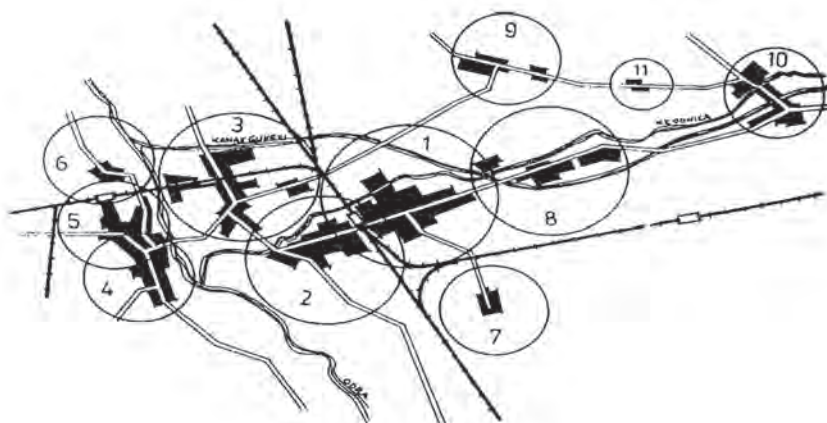
Symbolika Kozła była generowana na przestrzeni dawnych wieków. Początek grodu okryty jest tajemnicą, jedynie nazwę wyjaśniono przez legendę tłumaczącą symbole zawarte w herbie i nazewnictwie miasta (*Kozli* 1104, *Kosle* 1107, *Cozli* 1155, *Koziel*, *Kozioł* 1264?, *Coszle*, *Cosle* 1273, *Cosla* ok. 1300, *Kozel*, *Kosel* 1420, po niemiecką *Cosel* do 1945 r.). Kozle ułożone na przecięciu szlaków komunikacyjnych było miastem o funkcjach militarnych, ale i rzemieślniczo-kupieckich; wielokrotnie oblegane, niszczone, palone i odbudowywane. W czasach nowożytnych (od 1741 do 1873 r.) twierdza ograniczała rozwój przestrzenny miasta i blokowała jego rozwój gospodarczy²⁵ na korzyść regionalnych funkcji administracyjnych i wojskowych. Rozrost terytorialny i demograficzny oraz rozkwit gospodarczy Kozła nastąpił na przełomie XIX i XX wieku; stało się ono (pruskim) miastem powiatowym od 1827 roku. Funkcję tę pełniło pomimo zmian państwowo-administracyjnych do 1975 roku.

²³ W roku 1861, uwzględniając wyznanie, mieszkało tu: 2195 katolików, 475 ewangelików i 181 osób wyznania mojżeszowego.

²⁴ J. Drabina, *Życie w miastach śląskich XIV i XVIII wieku*, [w:] *Historyczne i współczesne problemy miasta...*, s. 31-39.

²⁵ W Kozłu od 1812 do 1864 roku liczba mieszkańców wzrosła z 1383 do 3008 osób; w 1939 roku miasto liczyło 13 321 mieszkańców.

Plan 1. Plan sytuacyjny osiedli (administracyjny) Kędzierzyna-Koźła

Opis: Kędzierzyn tworzą osiedla: Śródmieście (1), Pogorzelec (2), Azoty (7), Blachownia z Lenartowicami (8, od 1972); Koźle: Stare Miasto (4), Koźle-Zachód (5), Koźle Rogi (6, od 1972); Koźle-Port, Kłodnica (3), Cisowa (9), Sławiejące (10). Miejsce Kłodnickie (11).

Źródło: *Kędzierzyn-Koźle. Monografia miasta*, red. nauk. E. Nycz, S. Senft, Opole 2001, s. 306.

KĘDZIERZYN – MODERNISTYCZNY PROJEKT „Z FABRYKĄ W TLE”

Kędzierzyn to odmienna historia i symbolika. Zapisane nazwania są podobne: od *Kan-zesino* w 1256, *Kandersino* (1283), po *Kandrzin* (1919) i *Kędzierzyn* (1946). Miejscowość ta w połowie XIX wieku nie należała już do typowych osad wiejskich. W latach 1845-1908 budowa śląskich linii kolejowych przyczyniła się do rozbudowy *Kandrzina*. Powstaje duży węzeł kolejowy²⁶, który umożliwiał połączenia z Wrocławiem, Nysą, Raciborzem (Wiedniem), Gliwicami, Strzelcami Opolskimi i Baborowem. Obok miejscowości przepływał zbudowany w XVIII wieku Kanał Kłodnicki, a potem Kanał Gliwicki²⁷. Pomiędzy Kędzierzynom a Koźlem na połączeniu kanału z Odrą powstał drugi co do wielkości w Europie port żegluga śródlądowej (Koźle Port)²⁸.

Osada w 1855 roku liczyła 621, a w 1934 roku – 6320 osób. W maju 1921 roku podczas III powstania śląskiego miała tu miejsce ważna bitwa o węzeł kolejowy i magazyny, zakończona wyparciem Niemców za Odrę. W przededniu II wojny światowej

²⁶ Koźle ze względów wojskowych zostało ustawowo „ominięte” przez rozwijającą się sieć kolejową do 1876 roku. Pierwsza nazwa przystanku kolejowego w Kędzierzynie brzmiała *Cosle-Kandrzin*.

²⁷ S. Koziarski, *Kędzierzyn-Koźle jako multimodalny węzeł transportowy*, „Szkice Kędzierzyńsko-Kozielskie” 2020, t. 21, s. 28-67.

²⁸ E. Nycz, *Odra i lokalne kanały w życiu społeczno-gospodarczym regionu na przestrzeni dziejów*, [w:] *Lokalne dziedzictwo (wielokulturowe i walory przyrodnicze jako wartość promocyjno-turystyczna*, red. E. Nycz, Opole 2012, s. 124-134.

Niemcy rozpoczęli budowę wielkich zakładów chemicznych, znacznie zniszczonych w 1944 roku przez alianckie lotnictwo²⁹. W roku 1945 wkroczyła tu Armia Czerwona, a sowieckie władze zdemontowały i wywiozły pozostałości fabryk chemicznych; sama osada nie ucierpiała zbyt wiele z powodu działań wojennych.

Kędzierzyn od połowy XIX wieku był osadą kolejową (1845). Od 1880 roku zaczęto tu budować familoki, wzniesiono kościół katolicki (1902) i ewangelicki (1903), niemały szpital (1903), dużą katolicką szkołę podstawową (1904), gazownię (1911), drugi w historii – nowoczesny dworzec kolejowy (1915) i ratusz (1926). Elektryczność doprowadzono w 1924 roku. Gmina Kędzierzyn wchłaniała przyległe wsie (1902 Pogorzelec, 1933 Kuźniczka), które z czasem stawały się „sypialniami” dla powstających zakładów. W rozwoju historycznym osad wchodzących w skład Kędzierzyna-Koźła można zauważyć z jednej strony pewne powiązania historyczne między Koźlem a Kłodnicą, a z drugiej pomiędzy Blachownią, Lenartowicami, Cisową i Sławięcicami. Pomiędzy tymi dwoma ośrodkami osadniczo-gospodarczymi ulokowana została osada kolejowa Kędzierzyn. Niemieckie plany z końca lat 30. XX wieku nie przewidywały połączenia Koźła z Kędzierzynom. Gmina Kędzierzyn miała ciążyć w kierunku wręcz przeciwnym (ku Blachowni Śląskiej), co powiązane było z planami gospodarczo-militarnymi III Rzeszy (1937-1940). Budowa zakładów chemicznych opartych o surowiec węglowy w pobliżu Kędzierzyna została zrealizowana przez koncern IG Farbenindustrie. Zakłady były postrzegane jako ogniwo w zespole wytwórczym, który miał pracować dla potrzeb wojska.

Powstaniu miejscowości nie towarzyszyły legendy i nadzwyczajne wydarzenia – to polityczne dzieło niemieckich planistów. Kędzierzyn najpierw stał się ważnym węzłem kolejowym, a realizowana polityka wojenna lokowała tu zakłady przemysłowe (tradycje manufaktur przemysłowych na tym terenie sięgają początków XVIII w.). Sama miejscowość położona „narożnikowo” względem centrum zamieszkała była przez śląską ludność miejscową. Kędzierzyn przez powstanie kombinatu przemysłowego stawał się pierwszorzędnym ośrodkiem oddziaływania germanizacyjnego na okolicę. Zespół mieszkaniowy dla napływowych pracowników z głębi Niemiec lokowany był od Kędzierzyna do Blachowni wzdłuż Kanału Gliwickiego. Planowano, że budowane pięćdziesięciotysięczne „przemysłowe miasto w lesie” będzie wojennym bastionem niemieczyny w regionie, gdzie żyła ludność polska³⁰. W dwóch ostatnich latach wojny osada przeżywała wzrost liczby ludności, w tym również jeńców rozbudowujących lokalne zakłady i wielonarodowych robotników przymusowo tu lokowanych w licznych obozach³¹ pracy lub filiach obozów koncentracyjnych.

Rok 1945 to nowa cezura w dziejach osady. Początek roku to ucieczka/ewakuacja przed frontem Niemców i ludności miejscowej organizowana przez władze niemieckie,

²⁹ D. Tomczyk, *Ziemia kozielska w schyłkowym okresie drugiej wojny światowej*, [w:] *Wojna i pokój w dziejach twierdzy i miasta Koźle*, red. E. Nycz, S. Senft, Opole 2007, s. 114-123.

³⁰ B. Olszewski, *Lokalizacja zakładów I.G. Farben w Kędzierzynie na tle hitlerowskich koncepcji geopolitycznych w odniesieniu do Śląska Opolskiego*, Opole 1959, s. 7-8.

³¹ D. Kisielewicz, *Hitlerowskie obozy pracy przy Zakładach Chemicznych w Kędzierzynie i Blachowni Śląskiej podczas II wojny światowej*, „Szkie Kędzierzyńsko-Kozielskie” 1985, t. 1, s. 91-105.

a po przejściu frontu nowa rzeczywistość powojenna związana z weryfikacją pozostałej tu miejscowej ludności oraz przybycie osadników z Polski centralnej i Kresów Wschodnich oraz reemigrantów. Nastają czasy Polski Ludowej i powrót do Macierzy.

Po wojnie Kędzierzyn to osiedle miejskie starające się o status miasta. Industrializacja socjalistyczna doprowadziła do (od)budowy zakładów azotowych w Kędzierzynie oraz chemicznych w Blachowni Śląskiej. Tym razem szybka socjalistyczna industrializacja w ramach planu sześcioletniego wpłynęła na *powstanie nowoczesnego socjalistycznego miasta z fabryką w tle*³². Kędzierzyn w 1951 roku otrzymał prawa miejskie³³. Miał stać się stolicą polskiej chemii. Ówczesne plany rozwoju gospodarczego wskazywały na dwie jego funkcje: silnego ośrodka miejskiego stanowiącego zaplecze dla rozwijającego się przemysłu (tylko Zakłady Azotowe zatrudniały 8000 osób) gwarantującego stabilną załogę; oraz stolicy kulturalno-usługowej podregionu przemysłowego górnej Odry. Ambitne plany urbanistyczne nie doczekały się realizacji³⁴.

Sama miejscowość ukształtowała się w postaci rozbudowanej ulicówki bez klasycznego centrum (ryнку) jako miejsca symbolicznej identyfikacji; panuje tu raczej nieporządek estetyczny i symboliczny. W świadomości mieszkańców „centrum” Kędzierzyna przenosi się w kolejne miejsca głównej ulicówki (tzw. centrum kroczące), której bieg wręcz podręcznikowo ukazuje kolejne trendy architektoniczne XX wieku (od famiłek, przez tzw. Nową Dzielnicę Mieszkańiową, ku wysokiej zabudowie w technologii wielkopłytowej tzw. boniny). Oszczędność terenu doprowadziła do zmniejszenia odległości między blokami, a zabudowa stała się coraz bardziej jednolita i monotonna, tworząc blokowiska o niskiej funkcjonalności, harmonii i estetyce. Dodatkowo ideologicznie deklarowana poprawa warunków mieszkaniowych szerokich rzesz społecznych nie znalazła pokrycia w oczekiwanych pozytywnych stosunkach międzyludzkich i układach autopsyjnych organizujących codzienne życie jednostek³⁵.

Podstawowa funkcja Kędzierzyna polegać miała na dostarczeniu „substratu” ludzkiego, niezbędnego do produkcji przemysłowej. Osada bez mitu założycielskiego zorganizowana została przez siły polityczne, kreujące jej symboliczną codzienność i świętość. Nazwa *Kędzierzyn* odzwierciedla stosunki własnościowe w XIII wieku i informuje, że osada należała do *Kędzierzy*³⁶. Onomastyka polska tłumaczy ją jako dawną nazwę dzierzawczą, potem nazwę osobową – *kędzierza*, tj. osobnika z „kędziorami”

³² To sugerowali urbaniści chcący wyeksponować fabrykę na tle budowanego miasta (1951-1952). E. Nycz, „*Narodziny miasta*” – *fotografia socjokulturowa dawnego Kędzierzyna z fabryką w tle*, [w:] *Zakład – miasto – ludzie. Fakty i wspomnienia. 60 lat ZAK S.A.*, red. E. Nycz, S. Senft, Opole–Kędzierzyn-Koźle 2009, s. 41-87.

³³ B. Jałowiecki, M.S. Szczepański, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2002, s. 169-170.

³⁴ E. Nycz, *Wizje rozwoju miasta Kędzierzyn-Koźle (1975-2015)*, [w:] *Kędzierzyn-Koźle – 40 lat. Priorytety miasta i mieszkańców na początku XXI wieku*, red. E. Nycz, Opole 2016, s. 47-80.

³⁵ W Polsce realnego socjalizmu w wytwarzaniu przestrzeni miejskiej w rejonach przemysłowych można było zauważyć szybką budowę zakładów, opóźnione w stosunku do planu budownictwo mieszkaniowe oraz duże opóźnione w tzw. infrastrukturze społecznej i kulturalnej. B. Jałowiecki, *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Warszawa 1988, s. 211.

³⁶ M. Choroś, *Nazwy miejscowe...*, s. 78.

włosów. Niemiecki źródłosłów sugeruje, że to mieszkańcy osady, kiedy pierwszy raz (1845) zobaczyli lokomotywę i wagony przez nią ciągnięte wykrzyknęli: *kann er ziehen* ([jak] on może ciągnąć) i tak powstała nazwa *Kandrzin*. W roku 1931 Niemcy chcieli w ramach polityki germanizacyjnej zmienić ją na *Kander*, lecz względy finansowe czasów kryzysu powstrzymały ich przed tym. Jednak w 1934 roku nazistowskie Niemcy w ramach zmiany nazw, które nie były dostatecznie niemieckie, i kształtowania polityki historycznej wprowadziły nazwę *Heydebreck*³⁷. To typowa polityka systemów totalitarnych, aby przez zmienianą szatę ideologiczną wpływać na świadomość mieszkańców. Po II wojnie światowej nie powraca się już do nazwy *Kandrzin*, ale podkreśla się jej słowiański rodowód w słowie *Kędzierzyn*.

Zmieniano również herb miasta. Na pieczęci gminy z 1930 roku widnieją jedenaście choinek ułożonych w jednym rzędzie (6 większych i 5 mniejszych) zwieńczonych kołem kolejowym. Pierwszy herb ostał się i po wojnie, wyrażając okoliczne środowisko leśne, w którym zatopiona była osada. Szybka industrializacja lat 50. i 60. XX wieku doprowadziła do rozbudowy miasta i przeobrażenia jego oblicza. W końcówce epoki gomułkowskiej zmieniono herb miasta – na turkusowym polu widnieją połowa złotego orła górnośląskich Piastów – po drugiej stronie czerwonej – połówka białej kolby chemicznej. Symbolika wyrażała piastowski rodowód miejsca i obecne wówczas chemiczne oblicze miasta.

KĘDZIERZYN-KOŹLE – „ROZLEWISKO URBANISTYCZNE”

W roku 1975 w ramach reformy administracyjnej kraju dochodzi dzięki naciskom władz partyjnych Koźła i Kędzierzyna oraz struktur wojewódzkich do połączenia miast. Czterdziestodwutysięczny Kędzierzyn inkorporował czternastotysięczne Koźle z okolicznymi osiedlami i wsiami (około 14 000 osób). Władze partyjno-administracyjne przyjęły nazwę Kędzierzyn-Koźle, co mogło sugerować dominację miasta przemysłowego nad tradycyjnym miastem powiatowym. Sytuacja połączenia miejscowości miała swoją dramaturgię osadzoną pomiędzy wizjami i decyzjami partyjno-administracyjnymi a potrzebami lobby chemicznego ówczesnych lat³⁸. Inkorporowane Koźle wniosło swoją symbolikę w ten „związek” – herb. W Koźlu ulokowano również najważniejsze urzędy administracji państwowej i politycznej. Koźle w wewnętrznym podziale miasta otrzymało również nazwę „Stare Miasto”, a Kędzierzyn stał się „Śródmieściem”. Tak więc równowaga symboliczna pomiędzy tymi miejscowościami została zachowana. Władze partyjne lokowały się w Koźlu, a samorządowe w Kędzierzynie, choć po dwóch latach powróciły „centralistycznie” do Koźła. Mieszkańcy powstałej „aglomeracji” nie

³⁷ Nazwa pochodzi od nazwiska Gruppenführer SA Petera von Heydebrecka (1889-1934), członka NSDAP i założyciela SA na Górnym Śląsku. Podczas III powstania śląskiego brał udział w walkach o Górę św. Anny oraz zdobył Kędzierzyn. W wyniku czystek partyjnych rozstrzelany podczas „nocy długich noży”.

³⁸ J. Woźniacki, *Determinanty narodzin aglomeracji kędzierzyńsko-kozielskiej*, [w:] *Kędzierzyn-Koźle. Wymiary życia miejskiego...*, s. 52-72.

do końca przyjęli z entuzjazmem ten fakt, o czym zaświadczały wyniki (zatajonych ów-
cześnie) badań terenowych (z 1977 r.)³⁹.

Badania opinii wśród mieszkańców miasta (2005 r.) wskazały na deklarowane kie-
runki jego rozwoju⁴⁰. U respondentów widoczny był dominujący fakt „pudrowania
kolby chemicznej”. Co drugi mieszkaniec miasta jego rozwój łączył z przemysłem che-
micznym i azotowym, co kolejny piąty – z nowymi technologiami, rozwojem handlu
i usług oraz edukacją i kulturą. Co trzeci ze sportem (znana drużyna siatkarska). Wpływ
technokratów rządzących w mieście (lub ich lobbing oraz nawyki mieszkańców) był
i jest nadal znaczący. Nie świadczy to o negowaniu roli przemysłu chemicznego, ale
o zwróceniu uwagi np. na (Naisbittowe) megatrendy rozwojowe.

„Nowe” miasto stało się przykładem „miast-zlepieńców”. Robert Szmytkie zauważa,
że w strukturze przestrzennej tej miejscowości zaznaczone są wyraźnie części i dawne
osiedla. Kędzierzyn-Koźle jest klasycznym miastem-zlepieńcem, tzw. konglomeratem
miejskim złożonym z kilku osiedli o miejskim lub wiejskim charakterze, o zróżnicowa-
nej wielkości i randze, zwykle z dwoma ośrodkami dominującymi⁴¹. Dlatego obecne
pomimo całości administracyjnej miasto nie staje się do końca jednością terytorialną
(123 km², w tym 2/3 to powierzchnia lasów i pól) czy szczególnie symboliczną. Pomi-
mo administracyjnego połączenia – miasto jest „nie pojedyncze”, ale właściwie jest to
„miasto dwóch miast”, a przez perspektywę „długiego trwania” niedokończone na dany
pokoleniu historyczny czas (w tym i palimpsestyczne). Opisywane miasto to nie tyl-
ko strona materialna, ale i wskazywany (współ)czynnik ludzki, budujący zbiorowości
osadnicze dawnej i dziś.

Wieloetniczność (regionalność) i wielokulturowość to migracyjne dziedzictwo
skomplikowanej przeszłości tej ziemi⁴². Przybycie tutaj po 1945 roku osadników z Pol-
ski centralnej, repatriantów (dawne określenie, obecnie przyjmuje się przesiedleńców,
ekspatriantów) z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej, reemigrantów z Rumunii,
Westfalii, Francji, Belgii spowodowało powstanie swoistego tygla regionalno-narodo-
wościowego⁴³. Różnice narodowościowe, regionalne i kulturowe w kolejnych latach
były systematycznie i starannie zacierane przez politykę ludowej władzy⁴⁴. Proces kom-
paracji grup etnicznych miał przebiegać od adaptacji do środowiska geograficzno-go-
spodarczego, poprzez adaptację/integrację społeczno-kulturową pomiędzy grupami,

³⁹ J. Woźniacki, *Miasto w świadomości swoich mieszkańców. Raport z badań w Kędzierzynie-Koźlu*, Opole 1980, s. 86-87. Połowa mieszkańców była zdecydowanie niezadowolona z połączenia.

⁴⁰ E. Nycz, *Miasto w świadomości swoich obywateli* (multiprezentacja na CD), [w:] *Problemy mieszkań-
ców. Dylematy władzy. W poszukiwaniu lokalnego partnerstwa*, red. E. Nycz, Opole 2006.

⁴¹ R. Szmytkie, *Miasta-zlepieńce na Śląsku Dolnym i Opolskim*, Wrocław 2009, s. 53-55.

⁴² Zob. K. Kwaśniewski, *Adaptacja i integracja kulturowa ludności Śląska po drugiej wojnie światowej*, Wrocław 1969; E. Nycz, *Zbiorowość miejska współczesnego miasta (analiza demograficzno-społeczna)*, [w:] *Kędzierzyn-Koźle. Monografia miasta*, red. E. Nycz, S. Senft, Opole 2001, s. 273-313.

⁴³ S. Nowakowski, *Narodziny miasta*, Warszawa 1967, s. 84 i nn. W Kędzierzynie w 1949 roku było:
37,14% ludności miejscowej, 28,95% przesiedleńców, 19,8% repatriantów i 14,1% reemigrantów.

⁴⁴ P. Madejczyk, *Studium przypadku: Powiat Kozielski 1945-1948*, [w:] P. Madejczyk, D. Berlińska, *Pol-
ska jako państwo narodowe. Historia i pamięć*, Warszawa–Opole 2008, s. 375-568.

po budowanie wspólnoty miejskiej. Skróceniowo zarysowany proces nie był wcale prosty i jednoznaczny, a antagonizmy etniczne i regionalne dawniej silniejsze, potem coraz częściej incydentalnie, były dostrzegalne jeszcze pod koniec XX wieku.

Kontakt kulturowy ostatnich 75 lat uzmysłowił dawnym (w czasie to co najmniej trzy fale migracyjne) i współczesnym mieszkańcom, że różnicuje ich nie tylko jeszcze do niedawna marginalizowana narodowość lub pochodzenie regionalne, ale i język (niemiecki, polski, gwara śląska), prezentowane wzory zachowań (obyczaje i zwyczaje oraz styl życia każdej z grup etniczno-regionalnych, nakładający się na styl wiejski i *quasi*-miejski, miejski, zglobalizowany), wartości kultury (stosunek do własności, pracy, prawa, edukacji, wychowania, religii czy polityki...). Przemilczana etniczność po 1989 roku odżyła ze znaczną siłą⁴⁵. W Kędzierzynie-Koźlu w czasie Narodowego Spisu Powszechnego w 2002 roku narodowość polską zadeklarowało 87,14% mieszkańców, nie-polską – 5,44%, niestaloną – 7,41%⁴⁶. W roku 2005 w badaniach reprezentacyjnych ludności miasta⁴⁷ ustalono, że 69,54% respondentów uważa się za Polaków, 19,08% za Ślązaków i Polaków, 5,85% za Ślązaków, 4,62% za Ślązaków i Niemców, 0,31% za Niemców i 0,31% za Romów.

Dane liczbowe potwierdzają elementy identyfikujące kędzierzyńsko-kozielski świat zakreślony przez ks. dr. Szramka. Ziemia kozielska historycznie charakteryzowała się peryferyjnym ulokowaniem względem władz dynastycznych czy państwowych, które zresztą w dziejach były zmienne. Łączyło się to z peryferyjnym traktowaniem i „kolonizacją wewnętrzną” terenu⁴⁸. Napływ żywiołu polskiego, czeskiego, niemieckiego, żydowskiego w dawnych i bliższych nam czasach prowadził do zderzenia się tych grup, powodując zjawiska społeczne od antagonizmu, utajonego konfliktu, wymuszonej kooperacji i izolacjonizmu, po kooperację i integrację. Tolerancja na pograniczu jest wypadkową wielu zjawisk, może jednak kształtować stosunki społeczne pomimo różnic kulturowych w kierunku zafunkcjonowania dwu- lub wielokulturowości. Kontakt ów tworzył w praktyce mozaikowy układ społeczny (etniczność korelowała ze strukturą społeczną i zawodową). Ten konkretny świat pogranicza implikuje również możliwość konwersji obywatelskich czy narodowościowych, które stanowią efekt wyborów przodków, jak i własnych (zjawisko obserwowalne w okresie całego wieku XX). Ostatnie przywołane zjawisko było również częstym elementem życia miejskiego powodującym różne sytuacje konfliktogenne, szczególnie w okresie powojennym, ale i początkowych lat 90. XX wieku.

⁴⁵ Polacy, Ślązacy, Niemcy. *Studia nad stosunkami społeczno-kulturowymi na Śląsku Opolskim*, red. K. Frysztański, Kraków 1998.

⁴⁶ *Podstawowe informacje ze spisów powszechnych. Gmina miejska Kędzierzyn-Koźle 2002*, Opole 2003.

⁴⁷ E. Nycz, *Miasto w świadomości swoich obywateli...*

⁴⁸ M. Szmeja, *Niemcy? Polacy? Ślązacy! (Rodzimi mieszkańcy Opolszczyzny w świetle analiz socjologicznych)*, Kraków 2000, s. 74-152.

PODSUMOWANIE

Historycznie konstrukcja Koźła różniła się od Kędzierzyna. Koźle to: gród, kasztelania, zamek, miasto (prywatne), twierdza, miasto powiatowe. Kędzierzyn zaś to: osada służebna, wieś, osada kolejowa, miasto industrialne. W Koźlu eksponowane są w czasie funkcje władzy administracyjno-polityczne, obronno-wojskowe, religijne, handlowe, usługowe i kulturalno-oświatowe. W Kędzierzynie dominują funkcje: wytwórcza, komunikacyjna, przemysłowa, usługowa, kulturalno-oświatowa i sportowa. Powstały w wyniku decyzji politycznych Kędzierzyn-Koźle jest obecnie miastem (po)przemysłowym, z zakładami o wysoko przetworzonej wiedzy. W mieście rozbudowuje się sieć usług i handlu oraz połączeń komunikacyjnych. Obecni władarze miasta określają na nowo jego funkcje i symbolikę, uważając, że architektura i przestrzeń miejska powinny zachowywać ciągłość czasową i ukazywać dziejowy rozwój miasta. Kędzierzyn-Koźle, na co wskazują badania, jest coraz bardziej identyfikowalne wielowymiarowo (przemysł, sport, dziedzictwo historyczne), budując tożsamość kolejnego pokolenia mieszkańców.

Ważna staje się *sensu largo* kultura, będąca szansą rozwoju szczególnie dla *genius loci* Koźła. Ostatnia dekada w mieście to tworzenie podmiotów kultury i faktów kulturalnych oraz efektywnego systemu promocji kultury miasta w oparciu o lokalne centra wyposażone w infrastrukturę i sieć informatyczną – to budowa lokalnej marki i tożsamości. Imprezy kulturalno-edukacyjno-sportowe w mieście wpłynęły na samoportretowanie się w świecie realnym i wirtualnym⁴⁹.

Z perspektywy ostatnich dwu dekad widoczne staje się to, że urbanistycznie to nie modernizacyjny Kędzierzyn zdominował tradycyjne Koźle, ale na początku wieku XXI – dziedzictwo kulturowe starego miasta staje się szansą rozwojową dla całości konurbacji. Postindustrialny Kędzierzyn (miejsce nadal ważne gospodarczo) w duchu nowych czasów oddaje promocyjną, turystyczną i kulturową pałeczkę Koźlu, które coraz efektywniej buduje wizerunek całego miasta w oparciu o kulturowe dziedzictwo przeszłości. Można sądzić, że niedługo również Kędzierzyn z lokowanymi tu zabytkami kultury technicznej i przemysłowej dołączy do tej tendencji. Zmieniają się więc trendy cywilizacyjne, jednak miasto, które „szanuje” historię i specyfikę natury swego regionu oraz upamiętnia jak największą liczbę tych, którzy je tworzyli, żyje dłużej w świadomości i odbiorze ludzi – tworząc przestrzeń odczuwaną, przypisaną i tożsamą, a zakorzenioną w dziedzictwie kulturowym, które tak jak w przedstawionym przykładzie może stać się prologiem jutra.

⁴⁹ Takie instytucje lub wydarzenia, jak np.: Kędzierzyńsko-Kozielskie Seminaria Naukowe, nowe Muzeum Ziemi Kozielskiej, Festiwal Mikołaja z Koźła, inscenizacje oblężenia twierdzy Koźle od 2007 roku.

BIBLIOGRAFIA

- Chlebowczyk J., *O prawie do bytu małych narodów i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII wieku do początków XX wieku)*, Warszawa 1983.
- Choroś M., *Nazwy miejscowe tworzące dzisiejsze miasto Kędzierzyn-Koźle*, [w:] *Kędzierzyn-Koźle. Wymiary życia miejskiego na przełomie XX i XXI wieku*, red. E. Nycz, Opole 2010.
- Dolistowska M., *Miasta wielokrotnego zapisu – ikonosfera nowych przestrzeni tożsamości*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2010, R. 107, z. 15, 7-A2, s. 57-60.
- Drabina J., *Życie w miastach śląskich XIV i XVIII wieku*, [w:] *Historyczne i współczesne problemy miasta i jego mieszkańców*, red. E. Nycz, Opole 1996.
- Dyczewski L., OFM, *Symboliczność podstawą więzi mieszkańców z miastem*, [w:] *Historyczne i współczesne problemy miasta i jego mieszkańców*, red. E. Nycz, Opole 1996.
- Jałowiecki B., *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Warszawa 1988.
- Jałowiecki B., Szczepański M.S., *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2002.
- Jonca K., *Zarys dziejów społecznych i gospodarczych Koźla i okolicy do 1939 r.*, [w:] *Ziemia kozielska*, red. S. Popiołek, Koźle 1963.
- Kisielewicz D., *Hitlerowskie obozy pracy przy Zakładach Chemicznych w Kędzierzynie i Blachowni Śląskiej podczas II wojny światowej*, „Szkice Kędzierzyńsko-Kozielskie” 1985, t. 1, s. 91-105.
- Koziarski S., *Kędzierzyn-Koźle jako multimodalny węzeł transportowy*, „Szkice Kędzierzyńsko-Kozielskie” 2020, t. 21, s. 28-67.
- Kwaśniewski K., *Adaptacja i integracja kulturowa ludności Śląska po drugiej wojnie światowej*, Wrocław 1969.
- Madejczyk P., *Studium przypadku: Powiat Kozielski 1945-1948*, [w:] P. Madejczyk, D. Berlińska, *Polska jako państwo narodowe. Historia i pamięć*, Warszawa–Opole 2008.
- Majer A., *Socjologia i przestrzeń miejska*, Warszawa 2010.
- Militarne tradycje Kędzierzyna-Koźla, Śląska i Rzeczypospolitej*, t. 1, red. T. Ciesielski, J. Dorobisz i in., Kędzierzyn-Koźle 2012.
- Nikitorowicz J., *Edukacja regionalna i międzykulturowa*, Warszawa 2009.
- Nowakowski S., *Narodziny miasta*, Warszawa 1967.
- Nycz E., *Miasto w świadomości swoich obywateli* (multiprezentacja na CD), [w:] *Problemy mieszkańców. Dylematy władzy. W poszukiwaniu lokalnego partnerstwa*, red. nauk. E. Nycz, Opole 2006.
- Nycz E., „*Narodziny miasta*” – fotografia socjokulturowa dawnego Kędzierzyna z fabryką w tle, [w:] *Zakład – miasto – ludzie. Fakty i wspomnienia. 60 lat ZAK S.A.*, red. E. Nycz, S. Senft, Opole–Kędzierzyn-Koźle 2009, s. 41-87.
- Nycz E., *Odra i lokalne kanały w życiu społeczno-gospodarczym regionu na przestrzeni dziejów*, [w:] *Lokalne dziedzictwo (wielokulturowe i walory przyrodnicze jako wartość promocyjno-turystyczna*, red. E. Nycz, Opole 2012.

- Nycz E., *Spoleczne konsekwencje „krótkiego trwania” miasta i zbiorowości miejskiej*, [w:] *Dziedzictwo i perspektywy miasta oraz jego mieszkańców*, red. E. Nycz, Z. Wiertelorz, Opole 2002.
- Nycz E., *Wizje rozwoju miasta Kędzierzyn-Koźle (1975-2015)*, [w:] *Kędzierzyn-Koźle – 40 lat. Priorytety miasta i mieszkańców na początku XXI wieku*, red. E. Nycz, Opole 2016.
- Nycz E., *Zbiorowość miejska współczesnego miasta (analiza demograficzno-społeczna)*, [w:] *Kędzierzyn-Koźle. Monografia miasta*, red. E. Nycz, S. Senft, Opole 2001.
- Olszewski B., *Lokalizacja zakładów I.G. Farben w Kędzierzynie na tle hitlerowskich koncepcji geopolitycznych w odniesieniu do Śląska Opolskiego*, Opole 1959.
- Podstawowe informacje ze spisów powszechnych. Gmina miejska Kędzierzyn-Koźle 2002*, Opole 2003.
- Polacy, Ślązacy, Niemcy. Studia nad stosunkami społeczno-kulturowymi na Śląsku Opolskim*, red. K. Frysztański, Kraków 1998.
- Probe H., *Zarys dziejów zamku w Koźlu w świetle literatury niemieckojęzycznej*, „Szkice Kędzierzyńsko-Kozielskie” 2000, t. 7, s. 7-17.
- Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa*, red. B. Jałowicki, A. Majer, M.S. Szczepański, Warszawa 2005.
- Rajman J., *Koźle w średniowieczu*, „Studia Śląskie” 2000, t. 59, s. 27-54.
- Romanow J., *Zespół zamkowy w Koźlu w świetle ostatnich badań*, [w:] *Kędzierzyn-Koźle. Kultura miasta – kultura w mieście*, red. E. Nycz, Opole 2009.
- Sadowski A., *Socjologia pogranicza*, [w:] *Ludzie i instytucje. Stawianie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, t. 2, oprac. A. Sułek, J. Stryk, współl. I. Machaj, Lublin 1995, s. 133-139.
- Samberger G., *Kandrzin, Heydebreck/Oberschlesien. Ein geschichtliches und topographisch-wirtschaftliches Porträt meines Geburts – und Heimortes*, Leverkusen 1982.
- Soldra-Gwiżdż T., *Socjologia wobec Śląska – jedność czy wielość?*, Opole 2010.
- Szczepański M.S., *Regionalizm górnośląski: między plemiennością a systemem globalnym*, [w:] *Śląsk – Polska – Europa. Zmieniające się społeczeństwo w perspektywie lokalnej i globalnej*, red. A. Sułek, M.S. Szczepański, Katowice 1998.
- Szmeja M., *Niemcy? Polacy? Ślązacy! (Rodzimi mieszkańcy Opolszczyzny w świetle analiz socjologicznych)*, Kraków 2000.
- Szmytkie R., *Miasta-złepieńce na Śląsku Dolnym i Opolskim*, Wrocław 2009.
- Szramek E., *Śląsk jako problem socjologiczny. Próba analizy*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” 1934, vol. 4.
- Świątkiewicz W., *Miasto przemysłowe – przełamywanie stereotypu (na przykładzie Rudy Śląskiej)*, [w:] *Miasta przemysłowe we współczesnych badaniach socjologicznych*, red. W. Świątkiewicz, K. Wódz, Katowice 1997.
- Świątkiewicz W., *Śląsk jako problem socjologiczny – w pół wieku później*, [w:] *Spoleczne problemy Górnego Śląska we współczesnych badaniach socjologicznych*, red. W. Świątkiewicz, Katowice 1993.
- Tomczyk D., *Herby miast Śląska Opolskiego*, Opole 1996.
- Tomczyk D., *Ziemia kozielska w schyłkowym okresie drugiej wojny światowej*, [w:] *Wojna i pokój w dziejach twierdzy i miasta Koźle*, red. E. Nycz, S. Senft, Opole 2007.

Wallis A., *Socjologia wielkiego miasta*, Warszawa 1967.

Wojna i pokój w dziejach twierdzy i miasta Koźle, red. E. Nycz, S. Senft, Opole 2007.

Woźniacki J., *Determinanty narodzin aglomeracji kędzierzyńsko-kozielskiej*, [w:] *Kędzierzyn-Koźle. Wymiary życia miejskiego na przełomie XX i XXI wieku*, red. E. Nycz, Opole 2010.

Woźniacki J., *Miasto w świadomości swoich mieszkańców. Raport z badań w Kędzierzynie-Koźlu*, Opole 1980.

Edward NYCZ – dr hab., prof. UO, dyrektor Instytutu Nauk Pedagogicznych Uniwersytetu Opolskiego, kierownik Katedry Metodologii Badań Społecznych i Myśli Pedagogicznej, prezes Towarzystwa Ziemi Kozielskiej w Kędzierzynie-Koźlu; organizator 26. (municipalnych) Kędzierzyńsko-Kozielskich Seminariów Naukowych, redaktor naukowy cyklicznych (22) „Szkiców Kędzierzyńsko-Kozielskich”.